

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА У ФОНДІ «АРХІВУ КОША НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ» ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ, м. КИЇВ

ВУКРАЇНСЬКИХ архівах, на жаль, розпорошені по різних фондах матеріали, які тією чи іншою мірою можна назвати джерелами з історії Сходу чи скоріше джерелами з історії України, що торкаються Сходу. Різноманітні за змістом, вони дають багатий матеріал для вивчення давніх зв'язків українців зі східними народами, які довгий час були нашими сусідами. Для українських учених-сходознавців великий науковий інтерес становлять документи, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України).

Принагідно зауважимо, що частково деякі з них були надруковані (це, наприклад, «Архів Коша Нової Запорозької Січі»), деякі ще чекають на публікацію. Найбільш інформативним, на наш погляд, є фонд 229, «Архів Коша Нової Запорозької Січі». Унікальний архівний фонд Запорозького козацтва налічує 372 справи, і його документи багато в чому розкривають процеси співіснування запорожців зі східними сусідами.

Україну й Кримське ханство пов'язували непрості стосунки протягом всього періоду співіснування у XV–XVIII ст. Крим постійно воював з Росією та Польщею, й воєнні події найчастіше тривали на українських землях. У перервах між ними точилися прикордонні сутички, наїзди, захоплення майна та людей. Звичайно, Запорозьке козацтво було основним супротивником татар у цих протистояннях.

У XVIII ст., до якого належить основний масив документів фонду, у Криму сталися значні зміни. Ослаблена Османська імперія та її васал Кримське ханство вже не прагнули завоювати Європу. На ханському троні, внаслідок внутрішньої боротьби різних кланів, постійно змінювались володарі. Господарство почало занепадати. Значно зменшився потік невільників з українських земель, що не могло не вплинути на загальний стан справ у Криму. А госпо-

дарський занепад, у свою чергу, значно послабив військову міць. Татари більше почали займатися сільським господарством та торгівлею з Росією та Польщею, а Запорозжя стало незамінним транзитером. Але це не позбавило Крим агресивності. І при першій-ліпшій нагоді татари брали участь у російсько-турецьких війнах та нападали на Україну й Запорозжя.

На Запорозькій Січі тим часом значно посилювався вплив Російської імперії. Все більше контроль з боку царської влади відчувався у всіх сферах життя. Спілкування Коша із сусідами було суворо заборонене з часів повернення козаків під протекцію Росії. Все листування мало проходити через Київську губернську канцелярію чи Колегію іноземних справ. Іноді право контролю брав на себе командуючий російською армією на Україні. Кримські листи закритими надходили з Коша в Київ, а в разі складних питань – й до Петербурга. Там вони перекладалися й з відповідними інструкціями поверталися на Січ, а то й прямо надсилалися до Криму. Перекладачам Січі просто не довіряли, хоча вони досить добре володіли турецькою й татарською мовами, й перекладачі з Колегії іноземних справ мусили сидіти у Кременчуці, ближче до місця подій. Хоча й це уповільнювало хід справ, особливо термінових, тому Кіш порушував традицію, що склалася, й встановлював прямі контакти. Тут можна трохи сказати про мову документів, що збереглися в архіві Коша. Більшою частиною це листування урядовців Османської імперії та Кримського ханату з Кошем і російською адміністрацією в Україні. Частина збереглася в оригіналах та перекладах російською або українською мовами, частина – тільки в оригіналі, а деякі тільки в перекладах.

Більша частина документів із фонду «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», що характеризує основні напрямки зв'язків Коша зі Сходом, стосується конфліктів, що

виникали між козаками й татарами. В першу чергу це матеріали прикордонних комісій, які створювалися для вирішення спірних територіальних питань, пошуків винних у наїздах, захопленні майна. Як видно з документів, такі комісії часто знаходили компромісні рішення. Увагу привертають документи Коша про донесення про розвідки, що здійснювалися запорожцями у Криму. Досить цікаву групу також становлять документи про заселення вихідцями з Правобережної України слобід на території ханства. І, звичайно, велику групу у фонді складають документи про торговельні зв'язки Запорожжя і Криму, в яких основне місце займав сольовий промисел. Подаються відомості про спорудження мостів через річки – для полегшення переїздів чумаків і купців, пересування солевозів – і про напади на них тощо. Також значним є масив документів про розшуки на Запорожжі втікачів-невільників, захоплених татарами під час походів у Волощину, Грузію, Вірменію. Найчастіше Кіш відмовлявся повертати бранців назад у Крим, іноді навіть викуповуючи їх. Загалом, вивчаючи документи фонду, можна зробити висновок, що в той час на Запорожжі та у Криму панувала думка про можливість мирного співіснування сусідів. І Січ, і ханат були в тому зацікавлені.

У цьому огляді подається опис тільки тих документів фонду, де присутні східні джерела.

Так, найстаріші документи *справи 1* (1713–1734 рр.) зберігають ярлики ханів Каплан-Гірея та Іскандер-Гірея про встановлення грошового покарання на Кіш за участь запорожців у наїздах на території Польщі 1713–1716 рр. Ярлик Каплан-Гірея до Коша з приводу видобутку солі на Козиному мисі. Процес переходу з-під протекції кримської під російську висвітлено листами київського генерал-губернатора Йоганна фон Вейсбаха до кошового отамана Івана Малашевича від 26 червня 1731 р. й 12 лютого 1734 р. з пропозиціями змінити протекторат Криму над Запорожжям на російський. Привертає увагу копія листа Пилипа Орлика, в якому гетьман радив запорожцям триматися Криму, та відповідь Коша Пилипові Орлику; лист Каплан-Гірея до Коша напередодні переходу до Росії з порадою залишатися під

кримською протекцією та відповідь Коша від 8 травня 1734 р. Лист Й. Вейсбаха від 20 травня 1734 р. з пропозицією Війську Запорозькому перейти відкрито на бік Росії та із вказівками на випадок походу хана на Польщу. 11 серпня 1734 р. Й. Вейсбах повідомляв про одержання з Коша листа Пилипа Орлика до Війська Запорозького, давав інструкції, як бути в таких випадках надалі. Лист від 8 вересня 1734 р. рекомендував обережності кордон з боку Криму. У справі є три недатовані документи періоду перебування Війська під Кримом, у яких пояснюються причини, що спонукали запорожців до зміни протекторату. Є документи кримськотатарською мовою.

Серед документів *справи 2*, що має назву “Справа про участь Запорожжя в походах до Польщі, в Крим і на Дністер проти Туреччини” (1734–1738) є листи Й. Вейсбаха 1734–1735 рр. з вказівками щодо війни з Кримом. У листах за 1735–1736 рр. фельдмаршал Б.Х. Мініх запевняв, що Військо Запорозьке користуватиметься старими вольностями, радив не згоджуватися на підмовляння Криму, викладав плани походу київського генерал-губернатора М.І. Леонтєєва на Крим та утворення в Запорожжі продовольчої бази для армії. Тут же містяться листи М.І. Леонтєєва 1735 р., що розкривають деталі походу на Крим.

Взаєминам Війська Запорозького з Кримом присвячено низку документів *справи 6*. Зокрема, у листах кошового отамана Семена Єремійовича до генерал-аншефа Джемса Кейта переповідало відомості, котрі подав товариш Канівського куреня Роман Товмач, приїхавши із сіллу з Криму. З листування київського генерал-губернатора М.І. Леонтєєва з Кошем 1743 р. дізнаємося, що хотинські татари із султаном перейшли через гирла та далі через Буг, а також про вирішення взаємних претензій із Кримом. Ці документи особливо важливі для вивчення стосунків Запорожжя з Кримом, внутрішнього становища ханства, організації розвідки запорожців у Криму. У справі є листи кримського хана Селім-Гірея. Є документи кримськотатарською та вірменською мовами.

Документи *справи 11* “Справа про розгляд взаємних претензій між Військом Запорозьким і Кримом” поділяються на три групи. До першої належить листування

Коша з російськими установами щодо створення Комісії для розгляду взаємних претензій, про призначення депутатів від російської і запорозької сторін, організацію побуту й утримання кримських депутатів. Друга група включає матеріали засідань і конференцій Комісії, серед них – відповіді Коша на татарські претензії під назвою “Мнение”. Третю групу складають реєстри скарг кримських татар на запорожців за 1739–1744, 1740–1744, 1744–1745, 1747 і 1748 роки. Розписка, одержана від кримських депутатів на конференції Мустафи-аги, Ширін-Газі-мурзи та перекопського каймакана Фетті-ефенді із зобов’язанням припинити претензії до Запорожжя, додержуватись умов мирного трактату 1739 р. Переклад листа кримських депутатів із зобов’язанням повернути з Криму полонених запорожців. Є документи кримськотатарською мовою.

Прямі зносини Коша із Кримом розкриває *справа 12* (1750, 1751, 1757 рр.). В документах простежується намагання Криму й Очакова листуватися з Кошем без посередників, тобто російської адміністрації в Україні, що сприяло безпосередньому розв’язанню спірних питань, але було порушенням заборони Росією на дипломатичні зв’язки Запорожжя із сусідніми державами. Кіш регулярно інформував, насамперед Київську губернську канцелярію, про ці взаємини, хоч при цьому порушувалася одна з вимог: не розкривати іноземні листи, а пересилати їх до Києва чи Петербурга. Документи, що виникли з приводу татарських претензій: 1750 р. перекопський каймакан по-сусідськи просив припинити грабунки, хан вимагав повернути захоплені запорожцями коні. За скаргою хана 1751 р. Генеральна військова канцеляція та Київська губернська канцелярія вимагали задовольнити претензії й покарати за звичаєм винних. Донесення Коша з оцінкою реєстру татарських претензій. Кіш визнав їх за неправильні. У безпосередніх зносинах Коша з очаківським пашею відбито претензії паші щодо пограбування запорожцями турка-крамаря Османа, захоплення коней. Кіш одержав скарги на перешкоди торговельним зносинам із Кримом та Туреччиною. Є документи вірменською та кримськотатарською мовами та їхні переклади.

Справа 14 (1752–1753 рр.) є логічним продовженням двох попередніх. У ній зберігаються матеріали другої слідчої комісії. Не вирішувалися порушені в комісії 1749 р. питання. Зваживши на зміст реєстрів претензій запорожців до татар 1739–1752 рр., можна припустити, що між запорожцями, очаківськими турками і татарами не припинялася прихована прикордонна війна. Крім традиційних претензій – захоплення коней, худоби й іншого майна, наїздів, вбивств і поранень, полонення людей, спостерігаються й нові. Це заселення запорожцями земель, що належали Криму, зведення на них будівель та скошування сіна, тобто факти поступової колонізації українцями Півдня. Реєстри є прекрасним джерелом для вивчення матеріальної культури, бо в них відображаються назви господарського приладдя, одягу, зброї, а також назви місцевостей, річок, сіл. У справі також зберігаються: розписка турецького купця Бекіра на гроші за худобу; свідчення черкаського купця, який їздив 1750 р. до Стамбула й бачив двох полонених запорожців; свідчення писаря Василя Тарана та інгульського осавула Семена Міховика, які їздили до Очакова 1751 р., щодо необґрунтованості кримських претензій.

У *справах 17* та *19* зберігаються документи, які охоплюють час після комісії 1752 р. до з’їзду 1754 р. і включають матеріали, що відклалися у процесі роботи третьої слідчої комісії для розгляду взаємних претензій між Запорожжям і Кримом. Зусилля попередніх комісій не дали майже ніяких суттєвих наслідків. Видобуток солі запорожцями на теренах Кримського ханату, кочівля ногайців на запорозьких землях (особливо в роки засухи) не могли не викликати суперечок. Росія й Туреччина були зацікавлені у мирному вирішенні конфліктів між Військом Запорозьким і Кримським ханатом. Проблеми стосунків між Запорожжям і Кримом подаються в документах справ від повсякдення до рівня чинника міждержавних відносин. До цих проблем долучалися і намагання Гетьманської України впливати на вирішення кримськотатарських питань. Є документи кримськотатарською мовою.

Справа 21 (1754–1756 рр.). У зв’язку зі смертю турецького султана російський уряд побоювався війни. Кіш за період з

кінця 1754 р. до середини 1755 р. одержав низку ордерів і листів із пропозиціями та проханнями надсилати до Туреччини (власне, до Криму й Очакова) розвідників-запорожців, які знали турецьку мову, під виглядом купців, промисловців, кур'єрів із листами. Донесення Коша з викладом відомостей про тогочасне становище в Туреччині, здобутих від розвідників. Листування з І.І. Костюриним та І.Ф. Глебовим із приводу відомостей, нібито 119 і 400 запорожців перейшли на кримську територію під владу хана, і стосовно сподівань татар, що Січ перейде до Криму. Листування з приводу епідемії чуми в Туреччині.

Епізод наїзду гайдамаків на татарську територію, захоплення близько 600 коней і поранення 13 ногайців знайшов відображення у документах *справи 26* (1755 р.). Ці дії спричинили скаргу хана до Порти й дипломатичне листування через російського резидента О. Обрезкова. Тут же міститься листування з ханом Арслан-Гіреєм і перекопським каймаканом щодо передачі коней до Криму. Є документи кримськотатарською мовою.

Розгляд взаємних претензій відображено у *справі 30*, де містяться реєстри кримських претензій за 1754–1756 рр. (після угоди 1754 р.) за часів хана Арслан-Гірея, за 1757–1759 рр. за часів хана Халім-Гірея і претензія 1759 р. хана Крим-Гірея, а також листування Коша з ханами, перекопським беєм Сахіб-Гіреєм, гетьманом Кирилом Розумовським, Київською губернською канцелярією з приводу взаємних претензій: реєстр запорозьких претензій 1759 р.; угода з ханом Халім-Гіреєм за часів заворушення у ногайських ордах; свідчення грузина Сефіра, полоненого турками. Є документи кримськотатарською та вірменською мовами.

У документах *справи 32* йдеться про заборону обігу мідної кримської монети башлика. Курс нововибитих башликів у Криму знизився, і Кіш отримав грамоту Єлизавети Петрівни від 30 вересня 1756 р. про заборону приймати цю монету. Питання розв'язано постановою Ради 1763 р. та листом Коша до кримського Назір-аги 1764 р. Тут же і листування з цього приводу з гетьманом Кирилом Розумовським, Київською губернською канцелярією і російським консулом у Криму О.Ф. Никифоровим.

Ще одна справа – “Справа про таємні розвідування запорожців у Туреччині й Польщі, про прикордонні стосунки з Кримом і Очаковом” (*справа 36*), документи якої оповідають про повстання Єдисанської орди проти хана Халім-Гірея і похід хана проти орди, інформують про становище у Криму. У справі міститься листування з ханом Халім-Гіреєм із приводу його походу 1758 р., лист перекопського бея Сахіб-Гірея з повідомленням, що Порта усунула від влади Халім-Гірея та настановила ханом Крим-Гірея, оголошення Крим-Гірея про зменшення податків, лист очаківського паші Ахмета стосовно прикордонних непорозумінь і відповідь Коша про задоволення претензій. Є документи кримськотатарською мовою.

Про пограбування бугогардівської церкви й зимівників ногайцями Буджацької орди; реєстр запорозьких претензій; про листування з ханом Халім-Гіреєм і буджацьким сераскиром щодо відшкодування збитків розповідають документи *справи 42* (1757–1758 рр.).

Справа 45 (1757–1758 рр.) та *справа 50* (1750–1759 рр.) – про взаємні претензії Війська Запорозького і Криму. Листування Коша з приводу задоволення претензій Криму до Війська Запорозького і запорозьких – до Криму за час після угоди 1754 р. Листи хана Халім-Гірея й перекопського каймакана Сахіб-бея-султана до кошового отамана. Рапорт Коша І.І. Костюрину про супроводження у Кременчук посланців кримського хана до Києва. Вимоги Крим-Гірея задовольнити татарську претензію на 1774 коней. Є документи кримськотатарською мовою.

У *справі 54* (1758–1763 рр.) йдеться про пограбування запорожцями турецького купця Юсупа у Кримському степу. В урочищі Мала Долина наїздом 5 запорожців у Юсупа було відібрано гроші й коштовне каміння вартістю 7075 крб. Кримський хан Халім-Гірей звернувся зі скаргою до гетьмана. Генеральний суд вів слідство у Глухові у присутності татарського мурзи. Грабіжників не розшукано.

Справа 71 (1759–1760 рр.) містить листування кошового отамана Олекси Білицького з кримським ханом і перекопським каймаканом про захоплення коней; листи хана Крим-Гірея й перекопського

каймакана Махмет-Гірея до кошового отамана Олекси Білицького з приводу кримської претензії за коні, яких запорожці захопили за часів хана Халім-Гірея з табунів єдисанських ногайців; відповіді Коша; розрахунок по куренях на задоволення претензій; розписку кримського депутата Алі-Алакая.

Документи про таємні розвідки на території Криму і листування з ханом Крим-Гіреєм; грамота Єлизавети Петрівни від 13 травня 1759 р. з донесенням російського резидента О. Обрезкова, в якому переказувалася чутка, нібито хан нахвалявся перед Портою приборкати Запорожжя, зберігаються у *справі 78*.

У *справі 82* – листування кошового отамана Олекси Білицького з ханом Крим-Гіреєм, єдичкульським Мурза-агою й перекопським каймаканом із приводу взаємних претензій; скарга очаківського Махмет-паші на запорожців, які оселилися в Очаківському степу й напали тут на хутори.

У *справі 88* є таємне листування за першу половину 1760 р.; грамота Єлизавети Петрівни на ім'я гетьмана Кирила Розумовського і Війська Запорозького від 11 жовтня 1759 р. з наказом Військові Запорозькому не викликати скарг із боку Криму (копія). Російський уряд застерігав Військо Запорозьке, оскільки Крим погрожував війною. Гетьман Кирило Розумовський, генерал-аншеф П.І. Стрешньов вимагали інформації про становище у Криму. Водночас Хаджі-Гірей, який перебував у еміграції в Польщі, намагався спричинити повстання ногайських орд проти Крим-Гірея. Резидент Обрезков через Київську губернську канцелярію застерігав Військо Запорозьке щодо небезпеки з боку Крим-Гірея. У зв'язку з виступом Хаджі-Гірея бугогардівський полковник Корній Шустовал доносив у Кіш, що декілька сотень татар переправилося на правий берег Бугу. Крим-Гірей у листі до Корнія Шустовала просив не приймати на Запорожжі Хаджі-Гірея з його мурзами.

Документи про таємні розвідки на території Криму зустрічаємо у *справі 89*.

Про утворення й діяльність комісії стосовно прикордонних відносин Війська Запорозького з Кримом йдеться у *справі 90*. Зокрема, на підставі грамоти Єлизавети Петрівни від 19 червня, за згодою кошово-

го отамана з ханом Крим-Гіреєм, зібрано комісію на р. Білозірці. Листування з приводу призначення депутатів.

Матеріали про таємні розвідки і стосунки з Кримом за 1761 р. зосереджено у *справі 91*. Інформація з російських джерел щодо Криму за 1761 р. підкреслювала загрозу війни з його боку. Київська губернська канцелярія передала повідомлення російського резидента Обрезкова про переселення Єдичкульської орди. Листування з Кошем про те, яку територію займали ногайські орди з 1711 р. Кіш подав свідчення Андрія Вербицького, що до 1718 р. ногайців на Дніпрі не було, в часи Олешківської Січі ногайські чабани заходили на Буг тільки тимчасово, а 1740 р. Єдичкульська орда кочувала за Бугом. Інформація самого Коша, навпаки, свідчила, що загрози від Криму тоді не існувало: хан Крим-Гірей наказав татарам не чинити запорожцям шкоди, приятельськи листувався з Кошем, і вся військова підготовка Криму спрямовувалася проти черкесів. Відомості, зібрані бугогардівським полковником Опанасом Товмачем і старшиною Самійлом Недзельським, які їздили з листами до Крим-Гірея. Хан Крим-Гірей листом від 16 лютого запевняв у приятельських стосунках. Артемій Кумпан у донесенні про результати подорожі до Криму повідомляв, що хан згодився задовольнити претензію Івана Ніжинця і не стягати на Перекопській башті більшого, ніж дотепер, мита. Одночасно Артемій Кумпан повідомляв про війну з черкесами, чуму в Кафі, внутрішні стосунки Криму та відносини з Портою. Донесення бугогардівського полковника Корнія Шустовала від 29 серпня підтверджувало, що на Тилігулі справді був загін татар, який мав стежити тільки за гайдаками, а запорожцям кривд не чинив.

Справа 97 – про прикордонні контакти з Кримом і очаківським пашею після комісії 1760 р. Листування з ханом Крим-Гіреєм, єдичкульським, єдисанським і перекопським каймаканами з приводу взаємних прикордонних претензій за 1760–1762 рр., що виникли внаслідок пересування Єдичкульської орди з правого на лівий берег Дніпра. Листування з Київською губернською канцелярією, що виникло у зв'язку з нотою Крим-Гірея, якою передбачалися безпосередні зносини Коша з Кримом у

справах запорозьких купців, а щодо російських – то між Кримом і російською владою. Листування з очаківським пашею, яке виникло з приводу старих запорозьких осель в Очаківському степу. Є документи кримськотатарською мовою.

У *справах 119, 120 та 121* подається таємне листування Коша про становище в Криму з грудня 1761 р. до грудня 1762 р. Розвідка від Коша здобула інформацію про події у Криму, зокрема про приїзд прусського посла, прийом його ханом і відмову хана взяти участь у війні проти Австрії без ухвали Порти. Документи стосовно розвідки Війська Запорозького на території Криму повідомляли про стосунки у Криму і наміри хана. Розвідка Війська Запорозького повідомляла про перебування кримського війська у Волощині, відсутність татарських загонів біля запорозького кордону і мирні стосунки татар із запорожцями, які перебували в той час на промислах у Криму. Є документи кримськотатарською мовою.

Документи про торговельні стосунки з Кримом і Очаковом, претензії окремих купців щодо коней, волів, краму, грошей зосереджено у *справі 137*. Серед них – прохання очаківського яничара Гусейн-аги нарубати дерева на дачах Війська Запорозького, розшук очаківським пашею невільника Хусейна, котрий прийняв мусульманство. Є документи кримськотатарською мовою.

Документи *справи 144* – про те, як Тархатай-Ахмет пас отари кафського татарина Джам-Булата на запорозьких дачах і посилав чабанів красти у запорожців коні. Розслідування передано до Кримської комісії. Листування з ханом Крим-Гіреєм, калгою Максумом, Саліх-агою, Осман-агою, каймаканом Амір-ханом, бахчисарайським намісником Хаджі-Мехмедом і київським обер-комендантом М.М. Чичеріним про відшкодування збитків на 338 крб. Є документи кримськотатарською мовою.

Повідомлення Коша про поїздку полковника Інгульської паланки Прокопа Прангула до калги-султана і чутки в Бахчисарайі про зміну хана; про роботу 10 000 чоловік на Перекопській лінії під наглядом калги-султана Максута містить *справа 145*.

Торговельні зносини з Туреччиною і пропуск кораблів із крамом для геть-

мана Кирила Розумовського й генерала К.Ф. Штофельна відображено у документах *справи 157*. Звичний торговельний морський шлях Стамбул – Очаків – Січ припинився за наказом хана Крим-Гірея. З Очакова кораблі йшли до Козлова для сплати мита ханові. Листування кошового Пилипа Федоровича Пилипенка з очаківським сераскиром Реджед-пашею. Є документи кримськотатарською та грецькою мовами.

Справа 159 (1764–1765 рр.) – про запобіжні заходи на Запорожжі у зв'язку з епідемією чуми у Криму. Листування з російською владою про епідемію чуми. Кіш відрядив до Криму в розвідку старшину Михайла Вуса, який відвідав Бахчисарай, Кафу, Козлов, Карасьов, Акмечеть. Кіш просив П.О. Рум'янцева скасувати карантини, оскільки, за даними розвідки, чума вже припинилася.

Про таємне листування Коша з приводу кримських подій йдеться у документах *справи 160* (1764 р.). Російський консул у Криму О.Ф. Никифоров інформував генерал-аншефа П.І. Олиця, київського генерал-губернатора І.Ф. Глебова й Кіш, нібито хан Крим-Гірей зосередив велике військо та має намір учинити напад на російські кордони й що хан вже виступив до Перекопу. П.І. Олиць, І.Ф. Глебов і Генеральна військова канцелярія вимагали від Війська Запорозького проведення таємної розвідки, обережності на кордоні й готовності до війни. Дані Коша були іншого змісту. За відомостями, котрі зібрав Кіш від утікача з кримського полону Дорофія Гаваса, подорожніх купців, старшин Семена Маєвського, Степана Яблуновського, козака Андрія Крилівського, Порта була проти війни, через що між Портою і ханом Крим-Гіреєм почалися непорозуміння.

Листування з едичкульським каймаканом Мартаза-агою з приводу будівництва мостів через річку Білозірку та через інші степові ріки зосереджено у *справі 161*. Хан Крим-Гірей дозволив товаришеві Канівського куреня Петрові Носенку своїм коштом збудувати міст через річку Рогачик. Пристав соляних озер Амін-баша закликав запорожців брати сіль. Кіш вимагав знизити податок за вози із сіллю. Виплата грошей за векселем бахчисарайського вірменина Аведина Пападжугло

через кантаржія в Січі й пересилання їх до Бахчисарая через Андрія Трохимовського. Інструкція пушкареві Кузьмі Малому і козацькому отаманові Кам'яного Базару про розв'язання спільно з представниками Єдичкульської орди дрібних питань та взаємних претензій.

Справи 162 та 163 – матеріали комісії про прикордонні стосунки із Кримом. Склад комісії: від київського генерал-губернатора – майор М.Г. Єфремов, від Колегії іноземних справ – Іван Чугуївець, від Гетьманщини – кременчуцький сотник Яків Гаврилов, від Запорожжя – колишній отаман Петро Калнишевський, від Криму – єдичкульський каймакан Муртаза-ага. Листування з депутатами від Війська Запорозького в комісії з Кримом про організацію роботи і розгляд взаємних претензій Запорожжя та Криму. Листування Коша з депутатами Петром Калнишевським, Миколою Косапом і Василем Пишмичем. Реєстри кримських і запорозьких претензій. Є документи кримськотатарською мовою.

Про випасання татарськими чабанами отар на землях Війська Запорозького без відома Коша свідчать документи *справи 173*. Татари з отарами переходили на запорозькі землі Бугогардівської й Самарської паланок, звичайно, без дозволу Коша. Виникали дрібні непорозуміння, що і спричинили листування Коша з паланками та прикордонними татарськими агами.

Справа 186 (1765 р.) – про вжиття на Запорожжі запобіжних заходів проти поширення епідемії чуми, яка виникла у Криму та у Правобережній Україні. Російський консул у Криму О.Ф. Никифоров інформував російську владу про поширення чуми у Криму. Кіш дістав суворі накази генерал-губернатора П.О. Рум'янцева вжити карантинні заходи на кримському кордоні, але весь час карантин порушували солевози, промисловці та крамарі, з приводу чого виникло листування. Полковник Прогнойської паланки Сава Кисіль виїхав до Очакова і засвідчив, що чуми нема. Старшини Михайло Ус, Осип Чорний і козак Василь Бурхановський були у Криму і встановили, що епідемія була тільки в Керчі та в містечку Киргис (8 верст за Перекопом). 30 квітня Кіш доносив П.О. Рум'янцеву про виїзд хана Крим-Гірея згідно з указом Порти до Стамбула.

Про прикордонні стосунки Війська Запорозького з Очаковом, Хогином та Кримом йдеться у *справах 187 та 188*. У 1765 р. виникло листування з приводу звичних претензій у торговельних зв'язках та розшуку вкрадених речей: 1) яничар Меміс-баша подав претензію за 31 вола, котрих запорожці захопили на Бузі ще 1761 р., але він не мав змоги поїхати з Очакова, боячися самого Крим-Гірея; 2) два турецькі невільники утекли з Очакова до Війська Запорозького на дубах, на яких возили паливо до Очакова, і полковник Прогнойської паланки Сава Кисіль це описував як самовидець. У 1767 р. Кіш скаржився на очаківського каймакана за порушення ярлика Крим-Гірея (лист Крим-Гірея до кошового від 29 листопада 1761 р.) стосовно скасування внутрішнього мита у степу, котре збирали султани Єдичкульської і Єдиганської орд. Копія цього листа. Відповідь каймакана Ахмет-аги (з перекладом) із запевненням у доброму ставленні до Запорожжя. До листування з очаківським каймаканом у листопаді 1766 р. з приводу деяких претензій запорозьких козаків щодо утисків у степу подано два листи Крим-Гірея до генерала І.Ф. Глебова 1762 р. (оригінали з перекладами), де хан пропонував розв'язати прикордонні справи по-приятельському згідно з мирним трактатом 1740 р. Листування Коша з хотинським пашею у дрібних торговельних стосунках, що почалося в липні 1767 р. Російський консул О.Ф. Никифоров повідомляв про запит хана з приводу наїздів запорожців на Кінські Води. У 1765 р. виникло листування про будівництво мосту через р. Білозірку для проїзду купців і солевозів. Хан Крим-Гірей забезпечив будівництво коштами кримської влади, просив не втручатися. За 1765–1766 рр. є 9 листів (із перекладами) ханів і каймаканів, що стосуються задоволення дрібних претензій обох сторін. Є документи кримськотатарською та польською мовами.

Справа 189 – про сутички запорожців із ногайцями Єдичкульської орди за часів Максут-Гірея. Після усунення Крим-Гірея стосунки з Кримом взагалі та з Єдичкульською ордою зокрема погіршилися. Три роки, окрім щорічних комісій, виникало листування з приводу дрібних претензій. 1768 р. повернувся Крим-Гірей. Кошовий

отаман листом вітав його й дякував за наказ повернути полонених запорожців і не чинити утисків. Реєстри запорозьких претензій. Є документи кримськотатарською мовою.

У справі 190 (1765 р.): купці – сизранський Ф. Попов і курський М. Кавелін – створили компанію для торгівлі уральським кав'яром в українських містах та у Стамбулі через Січ; виникла незгода через порушення умови про взаємні операції, яка розглядалася за скаргою Ф. Попова (в Сизрані) на М. Кавеліна (перебував у Січі).

Справа 216 – про створення і діяльність комісії у прикордонних зв'язках Війська Запорозького з Кримом. Склад комісії 1768 р. (без депутатів із Гетьманщини): майор М.Г. Сфремов, Іван Чугуївець, запорозькі депутати Микола Косап, Андрій Лях, Софрон Чорний, кримські депутати з Мансур-агою на чолі. Реєстр запорозьких претензій за 1766–1767 рр. Комісія розглядала наслідки подій, що сталися у степу в жовтні 1767 р., коли татари вбили товариша Брюховецького куреня Ониська Тарана, а кальміуський полковник Іван Чардак затримав татарські отари у Запорозькому степу, хан Максут-Гірей наказав затримати запорозьких солевозів у Криму. Кіш наказав кальміуському полковникові Сидору Чалому повернути отари і для передання їх татарам призначив кальміуських писаря Василя Коржа й осавула Івана Кулика.

У справі 217 – документи про те, як хан Селім-Гірей 1765 р. поновив Кизикерменський перевіз. Кіш наказав інгульському полковникові Тарасу Чорному не давати діяти перевозові. Почалося листування з єдичкульським сераскиром Саліх-Гіреєм, який просив відкрити перевіз і дозволити косити сіно у запорозьких степах. Кіш посилався на своє звичаєве право та прецедент 1743 р. Кіш згодився на користування перевозом під час переходу орди на східний берег р. Дніпра. Є документи кримськотатарською мовою.

Справа 218 (1768 р.) – про повернення до влади хана Крим-Гірея. Кіш одержав лист перекопського каймакана Саліх-аги з повідомленням, що кримський хан Крим-Гірей повернувся до влади й наказав каймаканові, приятелеві Війська Запорозького, звільнити всіх затриманих у Криму запорожців, купців і солевозів. Список прибулих із Криму. Листування із Саліх-агою

з приводу скарг солевозів. Є документи кримськотатарською мовою.

Справа 242 (1764–1765, 1769–1771 рр.) – про участь запорожців у російсько-турецькій війні, про постачання провіанту і внутрішній лад команд. Із приводу постачання команд Кіш листувався з головнокомандуючим Другою армією П.І. Паніним та завідувачим новосіченськими магазинами поручиком Чолобитниковим. Серед документів за 1764–1765 рр. є, зокрема, документи про крадіжку коней в отамана Васюринського куреня Івана Сухини, чернетка листа Коша до генерал-майора [Паніна] про перемогу запорожців під командуванням Павла Головатого над турками під м. Очаковом, взяття полонених і трофеїв 15 вересня 1769 р.

Справа 244 – про підготовку Війська Запорозького до воєнного походу. Війна з Туреччиною. Листування Похідного Коша із Січовим, паланками, російськими генералами з цього питання. Листування Коша з паланками, російськими генералами про покладання на військового суддю обов'язків щодо управління Кошем на час участі кошового Петра Калнишевського у воєнному поході; про готовність до походу для участі в російсько-турецькій війні, забезпечення провіантом і зброєю, організацію сторожової служби на кордонах Запорожжя; про звільнення з турецького полону козака Андрія Сірого; про призначення писарів у запорозькі прикордонні команди.

Справа 247 (1769 р.) – документи про війну Росії з Туреччиною (1768–1774 рр.). Кампанія 1769 року. Донесення старшин про наїзд татар на Оріль через Самарську паланку.

Справа 248 – про участь запорожців у російсько-турецькій війні й організацію зимівлі війська на Запорожжі у 1769–1770 рр. Розвідка Андрія Порохні знайшла сліди рейду Шатемір-аги. 21 листопада П.І. Панін вимагав від Андрія Порохні виступити разом із донськими полками проти Шатемір-аги. Наказ П.І. Паніна із Харкова Андрієві Порохні здійснити разом із кінною командою похід вздовж Кінських Вод. Козак Микита Лебединець повідомляв, що 10 листопада він напав на тясму (слід) татарського загону Шатемір-аги. Меморіал про похід на міста Очаків і Білгород (Акерман) 25 вересня – 5 жовтня

1769 р., складений полковим старшиною Степаном Роменським.

Справа 252 – це документи про перехід ногайців Єдисанської й Буджацької орд у російське підданство. Ногайські невольники почали втікати на Січ. Свідчення невольників. П.І. Панін радив обережно ставитися до орд, вважаючи за можливе об'єднання Джамбуїлуцької та Єдичкульської орд; найкраще задовольнити господарські потреби Єдисанських і Буджацьких орд на Запорозжі, перепускати волохів на поселення за р. Дністер. П.І. Панін не згоджувався звільнити ногайських невольниць. 26 лютого 1771 р. ногайські мурзи зобов'язалися винагородити запорожців за повернені речі.

Справа 281 (1771 р.). Кіш доручив старшині Степану Биковському розв'язувати взаємні непорозуміння з ногайцями. З приводу розгляду претензій ногайців Кіш відрядив військового осавула Софрона Чорного. Хаджі-Джаум-Мурза безпосередньо зав'язав зносини з Кошем. Непорозуміння, що виникли у квітні, владналися після повернення ногайцями захоплених коней. Ордер Коша полковникам Андрію Порохні та Іванові Мандру з наказом козакам “військовим словом” не чинити шкоди ногайцям.

Справа 309 (1772 р.) – це свідчення полонених Агіпа і Левента Фейзів про становище в Очакові й Кінбурні та наміри турецького паші в Очакові і кримського хана.

Справа 328 (1773–1775 рр.); торговельні зносини з Кримом; листування з командиром кримського російського корпусу, комендантами й перевізським каймаканом; скарги купців і промисловців. До Криму через Січ завозили горілку, хліб, тютюн.

Справа 345 (1774 р.) – про участь Війська Запорозького у російсько-турецькій війні. Одна група документів – це листування з паланками й командами. Друга група розповідає про воєнні події. Третя – замирення. П.О. Рум'янцев із Кучук-Кайнарджі повідомив про підписання миру, пропонував припинити воєнні акції, наказував відправити до очаківського паші кур'єра Біюклі-Мустафа-агу з листом великого візира. 22 липня складено листа Коша до очаківського паші з приводу закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і відновлення сусідських приятельських стосунків. Подарунки від паші запорозьким делегатам.

Справа 346. У 1774 р. Алі-паша повідомляв про своє нове призначення поза межами Очакова і просив дотримуватися дружніх стосунків із новим пашею Ізмаїлом. Паша нагадав свої обіцянки надати пільги запорозьким промисловцям і повідомив, що турки врятували в осінню бурю на морі команду Мандра, яка поверталася з Дунаю до Запорозжя морем. Яничарський Сун-ага додавав свого листа з привітанням і пропозицією писати й до нього про запорозькі будні. Кіш у відповіді до паші й аги заявив про свої дружні наміри, одночасно повідомляючи про полонених турків на Січі. Листування з Ізмаїл-пашею за 1775 р. із приводу розшуку злочинців і вкрадених коней. Листування з Мустафа-агою стосовно продажу в Очакові овець кошового отамана Петра Калнишевського.

Справа 347 (1774 р.) – про комплектування козаками і забезпечення військовим спорядженням команд полковників Андрія Порохні й Опанаса Колпака для участі у воєнних діях у Криму. За розпорядженням головнокомандуючого другою армією В.М. Долгорукова у Крим, де розгорнулися воєнні дії, було послано півтори тисячі козаків під командуванням Андрія Порохні й Опанаса Колпака. В донесеннях полковників у Кіш повідомляється про воєнні зіткнення, участь у них козаків, опір татар російським військам, становище у Кримському ханстві. Списки козаків, які загинули у Криму.

Документи “Архіву Коша Нової Запорозької Січі”, що зберігаються в ЦДІАК України, лише частково розкривають багатогранні стосунки України зі Сходом, але вони становлять невід'ємну складову частину матеріалів, що можуть зацікавити істориків-сходознавців. Принагідно зауважу, що доповнити цю тему можуть й інші матеріали, що містяться у фондах зазначеного архіву, зокрема: фонд 51, Генеральна військова канцелярія; фонд 59, Київська губернська канцелярія; фонд 442, канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора та ін.

Отже, вивчення документів ЦДІАК України буде продовжено в подальших дослідженнях. Цей огляд служить інформацією для спеціалістів про склад джерельної бази архіву і може широко використовуватися при підготовці статей, доповідей, лекцій.

ЛІТЕРАТУРА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Фонд 229, Фонд Архіву Коша Нової Запорозької Січі, оп. 1. Див. справи: 1, 2, 6, 11, 12, 14, 17, 19, 21, 26, 30, 32, 36, 42, 45, 50, 54, 71, 78, 87–91, 97, 119–121, 137, 138, 144, 145, 157, 159–163, 173, 187–190, 216–218, 242, 244, 257, 248, 252, 281, 309, 328, 345–347.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – 696 с.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2000. – Т. 2. – 752 с.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2003. – Т. 3. – 952 с.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2006. – Т. 4. – 888 с.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776. – К.: Наукова думка, 1994. – 232 с.

Гіськова Л.З., Демченко Л.Я. Сусідів не вибирають // Архіви України. – 1991. – № 2.